

بازار تبریز

زهره نظام محله

چکیده:

در قدیم فضاهای شهری به گونه ای بوده است که افراد می توانستند پیاده و با صرف وقتی اندک از نقطه ای به نقطه ی دیگر جابه جا شوند. این فضاها همان فضاهای باز و یا سرپوشیده ی شبکه ی ارتباطات یعنی راه ها، میدان ها و فضاهای ورودی هستند که در شهرهای متوسط و بزرگ و گاهی در شهرهای کوچک یک یا چند راه اصلی شهر از این شبکه ی ارتباطی به بازار اختصاص می یافت. گاهی بازارها در مرکز شهر واقع می شدند که با رشد شهری و وسعت یافتن فضاهای آن تخریب نمی شده بلکه برعکس گسترش یافته و نقطه هایی از فضاهای شهری را به خود اختصاص می دادند. در صورتی تخریب و جابه جایی در بازار رخ می داد که بازار در مسیر راه های اصلی شهر بوده و این راه ها بعدها کارکرد و اهمیت خود را از دست بدهند و بازار ناچاراً به محل دیگری منتقل می شد.

در این پژوهش، که نتیجه ی بررسی اسنادی بر مجموعه مطالعات انجام شده ی شهری و پیوند این مطالعات بر بازار شهر تبریز است، می توان تاحدودی ترکیبی از فضای کالبدی و غیرکالبدی را مشاهده نمود و حتی به یکی از ویژگی های بارز این بازار یعنی سرپوشیده بودن آن اشاره نمود که در نوع خود منحصر به فرد است.

کلیدواژگان: شهر، بازار، کارکرد و نقش اجتماعی و کالبدی در شهر

مقدمه:

همان طور که اشاره شد در این پژوهش ابتدا سعی بر این است که شهر به عنوان یک فضای کالبدی مورد بررسی قرار گرفته سپس در مسیر پیوندی که با بازار داشته رابطه اش را با دقت تحلیل نماییم. و این کار در یک فضا و مجموعه ی کلی و تقریبا جامع انجام می گیرد و به جزئیات زیادی اشاره نخواهد شد و تنها جنبه ی توصیفی به خود می گیرد.

شهر تبریز در ابتدا یک شهر مرزی و کهن در ایران در نظر گرفته شده که بازار آن نیز هم قدمت با این شهر است و نمی توان تاحدودی وابستگی این دو را از نظر دور داشت.

تبریز از قدیم محل مبادله ی فرهنگی بوده است. مجموعه تاریخی بازار یکی از مهمترین مراکز تجاری در جاده ابریشم است. قرارگیری در مرکز شهر تبریز، ایران ، این منظره تماشایی شامل بازارهای خرد مختلف (sub-bazaar)، مثل بازار امیر(برای طلا و جواهر) مظفریه (بازار فرش)، بازار کفش، و تعداد دیگری با کالاهای متنوع را ایجاد کرده است. بیشترین دوره ی شکوفایی تبریز و بازار آن در قرن ۱۶ بود که شهر پایتخت پادشاهی صفویه شد. شهر این موقعیت خود را به عنوان پایتخت در قرن ۱۷ از دست داد ، اما بازار آن به عنوان مرکز تجاری و اقتصادی مهم باقی ماند. اگرچه ، این روزها مغازه ها و گذرهای مدرن زیادی ساخته شد ، بازار تبریز (به عنوان) قلب اقتصادی هم شهر و هم شمال غربی ایران باقی مانده است(۴). قابل ذکر است که بازار تبریز محل سیاسی مهمی شده است، و هرکسی می تواند به اهمیت آن در انقلاب مشروطه در قرن اخیر و انقلاب اسلامی در دوره ی معاصر اشاره کند.

بازار برای مراسم های مذهبی مهم استفاده شده است. یکی از مشهورترین آن، روز عاشورا است که در طول آن بازرگانان حدود ۱۰ روز از تجارت دست می کشند و مراسم های مذهبی در درون بازار برپا می گردد. مانند بازارهای دیگر در خاورمیانه ، مساجد مختلفی که در پشت بازار ساخته شده وجود دارد ، که اغلب آنها مسجد جامع محسوب می شوند (www.wikipedia.org).

در این مقاله نیز ما سعی داریم که توضیحات تکمیلی ای را در ادامه ی مطالب بالا ارائه دهیم که ابتدا شهر تبریز و بازار آن توضیح داده می شود.

شهر تبریز:

شهر تبریز در نقشه ی ایران

بنا بر متون عربی، تبریز شهری در شمال غربی ایران و پایتخت تاریخی استان آذربایجان است. این شهر در عرض جغرافیایی ۳۸ درجه و ۵ دقیقه ی شمالی و طول جغرافیایی ۴۶ درجه و ۱۸ دقیقه ی شرقی و در ارتفاع ۱۳۶۷ متری قرار دارد.

- جغرافیا و تاریخ

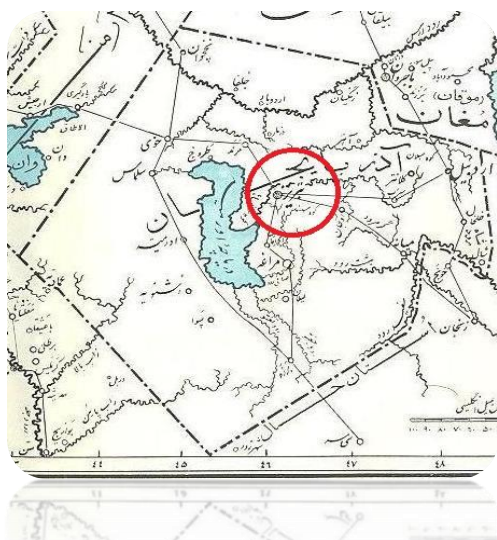
شهر در کناره ی شرقی دشت آبرفتی با شیب ملایمی به سمت ساحل شمال شرقی دریاچه ی ارومیه قرار دارد.

شهر تبریز

این دشت با چندین رودخانه آبیاری می شود که مهمترین آنها آجی چای است که در طرف جنوب غربی کوه سبلان جاری است و امتداد قرچه داغ که همچون حصاری در جنوب است را می پیماید و با ورود به دشت، حومه های شمال غربی شهر را طی می کند. انشعاب ساحلی سمت چپ آجی چای، مهران رود (میدان چای حال حاضر) است که از شهر می گذرد.

در شمال شرقی شهر ارتفاعات ۶۰۰۰ پایی عینعلی - زینعلی قرار دارد که اتصال را میان رشته کوههای قرچه داغ (در شمال و شمال شرقی) و جاده ی های انشعابی بیرونی سهند که ارتفاع قله های آن به ۱۱،۵۰۰ پایی می رسد، شکل می دهد. از آنجا که قرچه داغ ناحیه ای جنگلی و کوهستانی است و سد بزرگ سهند کل منطقه ی میان تبریز و مراغه را پر می کند، تبریز تنها معبر مناسب برای ارتباطات میان شرق و شمال است. در نهایت چنانکه انشعابات بیرونی سهند دهلیز نسبتاً باریکی را در امتداد ساحل شرقی دریاچه ی ارومیه به جای می گذارد، روابط میان شمال (قفقاز، قرچه داغ) و جنوب (مراغه، کردستان) نیز بایستی از طریق تبریز صورت گیرد.

شهر تبریز در دوره ی خلفای عباسی

شهر تبریز در دوره ی قاجاریه

این موقعیت مساعد تبریز را مهیای بدل شدن به مرکز استان وسیع و ثروتمندی می کند که بین ترکیه و قفقاز روسیه ی پیشین قرار دارد و در کل این شهر را به یکی از مهمترین شهرها بین استانبول و هند (فقط تفلیس، تهران، اصفهان و بغداد در این کاتاکوری قرار می گیرند) تبدیل می کند.

آب و هوای تبریز در زمستان بسیار سرد بوده و با بارش برف سنگین همراه است. تابستانها به دلیل مجاورت با سهند و حضور باغهای بسیار در اطراف شهر، هوا معتدل است. آب و هوا در کل سالم است.

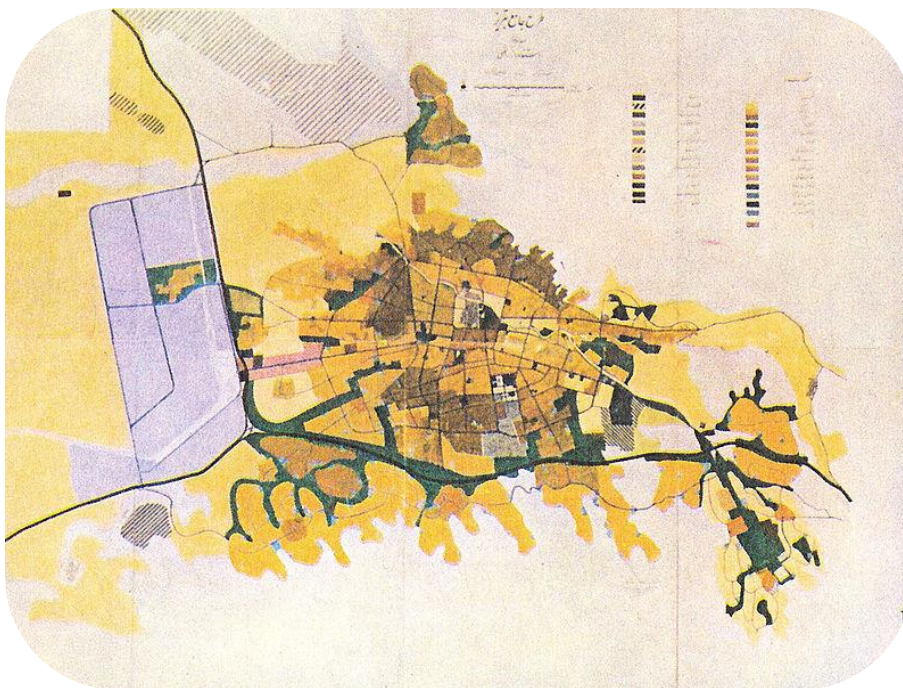

سراسرنمای انتهای شرقی تبریز از بوستان ایل گلی

استحکامات شهر در زمان حکومت ناصر الدین شاه برپا شدند. شهر همچنین حومه های قبلی را با بخش غربی و جنوب شرقی ادغام ساخته است. تمایل شهر به گسترش به سمت غرب و جنوب غربی است.

در اوایل دوره ی اسلامی دیوارهای اطراف تبریز ناحیه ی شهری کوچکی کمتر از نیم مایل مربع را در ساحل جنوبی روخانه ی مهران در برمی گرفتند. در اطراف مسجد جامع دوازده دروازه قرار گرفته که همگی به بازار مرتبط می شوند. زمانیکه حاکم ایلخانی، غازان خان، تبریز را پایتخت خود ساخت، پهنه ی شهری درون یک دیوار پیرامونی به وسعت ۲۵،۰۰۰ گام، به سه بخش تقسیم شده بود. به گواه گزارشهای معاصر تاریخ دانان و سیاحان، در این دوره بویژه بازارهای شهر بسیار رونق یافته بودند. شهر همچنین دو حومه ی اصلی داشت. اولی که در غرب شهر بوده و به عنوان شامی غازان شناخته می شد حول آرامگاه دوازده گوشه ی غازان محوریت

یافته بود و نهادهای آموزشی، یک کتابخانه، بیمارستان، و یک مسجد را شامل می شد. حومه ی سمت شرق شهر که با عنوان ربیع رشید شناخته می شد آرامگاهی که توسط وزیر رشید الدین در سال ۷۰۹/۱۳۰۹ ساخته شده بود را در مرکزیت خود داشت. اگرچه این حومه ی شهری تقریباً به طور کامل تخریب شده است ولی بر اساس مفاد سند وقفی می تواند دوباره بازسازی شود (اس.اس. بلیر (S.S. Blair)، معماری و جامعه ی دوران ایلخانی. تحلیلی در مورد سند وقفی ربیع رشید، در ایران JBIPS ۱۹۴۸، ۶۷-۹۰). این منطقه که برج و باروهایی آن را احاطه کرده بودند دارای ورودی تاریخی بود که به آرامگاه سازنده ی آن، یک مسافرخانه، خانقاه، بیمارستان و یک ساختمان خدماتی راه می یافت. اوقاف از ساختمانها محافظت می کرد، بیش از ۳۰۰ خدمه و غلام را در حمایت خود داشت و نسخ ارزشمندی از قرآن، حدیث و آثار خود رشید الدین را منتشر می ساخت (eadem). الگوهای تولید و حمایت در ایران عهد ایلخانی. مورد رشید الدین، در مطالعات هنر اسلامی آکسفورد، ۱۹۹۶ (www.anthropology.ir).

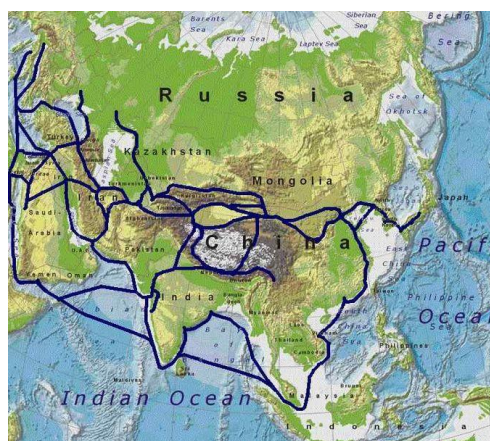
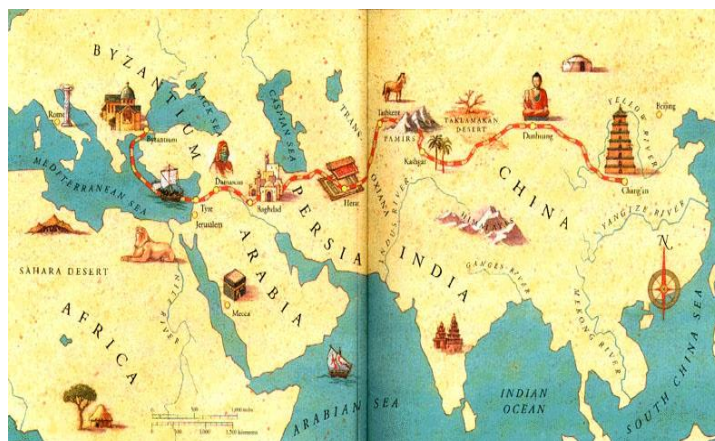

طرح جامع شهرسازی تبریز که پس از وقوع انقلاب سفید و در قالب برنامه عمرانی پنجم به تصویب مجلس شورای ملی رسید

بازار تبریز:

همان طور که در بالا اشاره شد تبریز یکی از قدیمی ترین شهرهای ایران است که در مسیر جاده ابریشم قرار گرفته و همین امر آن را به یک شهر مرزی مهم که به مبادلات کالاها و ترانزیت کمک می کند ، بدل کرده است. موقعیت جغرافیایی این شهر چنان است که در تمامی طول تاریخ می توان آن را محل تلاقی تمدنهای باستانی تا دوران معاصر دانست. اصلی ترین راههای ارتباطی شرق و غرب و شمال و جنوب، از چین به اروپا و از مصر به روسیه از آن عبور کرده و یکی از شهرهای بزرگ بر سر راه جاده ابریشم بوده است این موقعیت ممتاز و جایگاه ویژه آن در جلگه سرسبز و آباد تبریز ، در کنار دریاچه ی ارومیه، تبریز را همواره مرکزی بزرگ و آباد برای مبادله ساخته است، بی دلیل نیست که هر جا در تاریخ سخن از تبریز می رود، توصیف مفصل و جامعی نیز از بازار آن داده می شود.

مسلمانان یکی از دلایل بسیار مهم که باعث شده است همواره نام بازار تبریز به عنوان یکی از قطب های بزرگ تجاری جهان قدیم سر زبانها و نقل سیاحت نامه سیاحان بزرگ باشد، عبور جاده ابریشم از شهر تبریز بوده که مسلمانان باعث رونق روزافزون شهر و به تبع آن بازار تبریز می گردیده است، بازرگانان و تجار کشورهای شرق و غرب برای دادو ستد با یکدیگر از شهر تبریز عبور می کرده اند. و برای استراحت و تجدید قوا در این شهر زیبا و امن چند روزی اتراق می نمودند(عمرانی و اسمعیلی سنگری، ۱۳۸۴: ۱۴۸-۱۵۴).

مسیر جاده ابریشم

به هر حال تکیه ما در این فصل بیشتر بر منطقه اطراف مسجد جامع و بازار قدیمی تبریز و محلات اطراف آن می باشد، زیرا به نظر می رسد که این منطقه ی تبریز بعد از اسلام و در قرون اولیه اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار بوده و مرکز سکونت قلب شهر محسوب می شده است. و این نشان از موقعیت ممتاز جغرافیایی و محور بودن میدان چایی می باشد تا جایی که محل سکونت اقوام باستانی بعد از سه هزار سال باز هم اهمیت خود را حفظ کرده و مرکزیت خود را از دست نداده است زیرا در عصر حاضر، مراکز سیاسی و امنیتی، تجاری- اقتصادی، مذهبی و فرهنگی در این نقطه متمرکز شده اند و در دوره ی قاجار نیز اطراف بازار محل اقامت شاهزادگان، جانشینان شاهان قاجار، بازرگانان و علما و اشراف بوده است (خامچی، ۱۳۸۶: ۳۳-۳۴).

در تبریز بازارها معمولا در میدان های بزرگ یا راسته ی بازارها ساخته می شد. "قیصریه" بزرگترین بازار تبریز، توسط اوزون حسن ساخته شد. این بازار سرپوشیده و هشت گوشه یکی از زیباترین بازارهای مشرق زمین به حساب آمد. این بازار یک گنبد بزرگ و عالی داشت. در قیصریه که مرکز دادوستد تاجران ایرانی بود، اموال قیمتی به فروش می رسید. بازار زرگران در نزدیکی همین بازار قرار داشت. در ۹۹۳ق (۱۵۸۵م.) این بازار توسط قشون عثمانی طعمه ی حریق شد. دیری نگذشت که اهالی آن را دوباره ساختند.

میدان صاحب آباد تبریز روزهای جمعه به مرکز داد و ستد تبدیل می شد. بیشتر بازارهای شهر سرپوشیده بود. در تبریز برای فروش ساخته ی دست صنعتگران بازارهای خاصی مانند یهر قاییرنلار، زرگر لر، قماش ساتیلان و... وجود داشت. برخی خان های بزرگ هم بازارهایی ساخته بودند. میرزا صادق حاکم آذربایجان بازار بزرگ سرپوشیده ای در تبریز ساخت. این بازار میرزا صادق بازاری نامیده می شد. در این بازار مغازه های بسیاری وجود داشت. آن میدان در تبریز به مرکز مهم داد و ستد و صنعت و تجارت تبدیل شده بود. معمولا در آنجا اسب خرید و فروش می شد. اولیاء چلبی از وجود هفت هزار و شاردن از وجود پانزده هزار مغازه در تبریز خبر می دهند. در بازار خان دادوستد رونق فراوان داشت و تنها در خان واقع در نزدیکی بازار بزازان، سی و دو حجره وجود داشت. علاوه بر این در برخی محلات نیز بازارهایی برپا بود، مانند نوبر بازاری، مهادین بازاری و... (سید آقاعون اللهی، ۱۳۸۷: ۱۹۷-۱۹۸).

بازارها معمولاً بخش اصلی یک محله را تشکیل می دهند، محله بازار چون دیگر محلات شهر تبریز، خانواده هایی را در خود جای می دهد و دارای فضاهای شهری و تسهیلات درون بافتی مثل مسجد، مدرسه، تکیه، زیارتگاه، زورخانه، کتابخانه، قهوه خانه، آب انبار، سلمانی، سقاخانه و.... است.

- موقعیت بازار تبریز

بازار تبریز یکی از بزرگترین، معروف ترین و تاریخی ترین بافت شهری در محدوده فرهنگی - تاریخی منطقه ۸ شهرداری تبریز است. بازار مسقف و طولانی و بهم پیوسته تبریز در خاورمیانه و دنیا بی همتا است. این بازار از ممتاز ترین بازارهای دنیا است که تمام راسته ها، بازارها، دالان ها، کاروانسراها و تیمچه ها بهم پیوسته بوده بخش وسیعی از شهر تبریز را فراگرفته است و جالب ترین بازار مسقف دنیا از نظرگاه معماری و مهندسی تاریخی و کهن ایران زمین می باشد.

بازار در شهرهای بزرگ ایران از جمله در تبریز، یکی از مراکز عمده اقتصادی، تجارتی و اجتماعی و سیاسی مشرق زمین، کیفیت خاصی را دارد، طبیعی است که بازار در اولین روز پیدایش خود در شهرهای بزرگ به شکل کنونی نبوده و به مرور زمان، هویت و وضعیت امروزی را یافته است.

بازار تبریز عمر بیش از هزار سال دارد که در سفرنامه های سیاحان اسلامی در این بازار به تنوع جنس و ثروت بیکران مردم تبریز اشاره شده است. ولی نطفه ی اصلی بازار تبریز در ایران زمانی بسته شد که تبریز مورد توجه خانان بزرگ سلاطین قدرتمند از روزگاران سلجوقیان و خوارزم شاهیان و سپس در دره ایلخانان قرار گرفت.

در تاریخ تبریز نوشته شده که بدستور حاکم و قلعه بیگی شهر، این دروازه ها شبها بسته می شد و روزها به روی مسافران و کاروانیان و کالاهای وارداتی از اقصا نقاط کشور و ممالک همجوار بازمی گشت و هر روز هزاران نفر برای کسب و کار و داد و ستد وارد شهر شده یا از آن خارج می شدند. در مسیر گذرهای شهر تبریز به سوی دروازه ها، بازارهای متعدد، میدان های عمومی احداث گردید که هر کدام از این میدان ها را کاروانسراهای متعدد فرا می گرفتند و در امتداد دروازه ها به بیرون شهر نیز بازارچه زیادی به وجود آمدند که نقش بازار اصلی را در خارج شهر ایفا می نمودند. در کاروانسراهای مجموعه بازار تبریز دو یا سه طبقه

ساختمان قدیمی جلب نظر می کرد که هم برای مسافران در طبقه بالا هم در طبقه زیرزمین انبار کالا و محل استراحت چهارپایان مکان های مناسبی در نظر گرفته شده بود و برای دادو ستد بازرگان احداث گردیده بود که می توان، سرای کشمکش چیلر، سامان میدانی، انگج میدانی - صاحب الامر میدانی، و میدان های دیگر که شهر را به دروازه ها مربوط می ساختند نام برد و نمایندگان تجار در کاروانسراها و تیمچه ها بیتوته می کردند.

با در نظر گرفتن مسائل شهرنشینی و ارتباط مرکز شهر با سایر محلات اقماری، بازار شهر در جالب ترین مکان بنا گردید. سراسر سمت شمالی بازار، میدان بزرگ صاحب الامر بود که روزگاری قبل از حدوث زلزله های مخرب و وحشتناک تبریز سال ۱۱۹۳ ه.ق به قضاوت تاریخ، یکی از زیباترین و عظیم ترین میدان های بزرگ شهر به حساب می آمد. این میدان بزرگ، میدان صاحب آباد نام داشت که در روزگار حکومت ترکمانان در تبریز ساخته شده بود و گویا معماران فن روزگاران قدیم در بنا و احداث ساختمان میدان چهارباغ اصفهان از میان صاحب آباد تبریز نقشه برداری و اقتباس کرده بودند. در سمت و بخش جنوبی بازار تبریز، عمارت قلعه بیگی (شهربانی قدیم) (جبه خانه) (اسلحه خانه) (انبار تدارکات) و طرف شرقی آن سربازخانه قدیمی قرار داشت ، بود بازار تبریز در بخش مرکزی و قدیم شهر واقع شده است که از روزگاران قدیم به هنگام ساخت و احداث بازار تا امروز اکثر راه های مهم داخل شهری و بیشتر مسیر خیابان ها و گذرهای محلات به بازار ختم می شود و عده کثیری از مردم شهر برای کسب و کار و دادو ستد هر روز رو به سوی بازار دارند. بازار تبریز علاوه بر دارا بودن رکن اساسی تجارت و اقتصاد آذربایجان مرکزیت مهم تاسیسات بانک ها ، شعبات بیمه و ادارات دولتی و دفاتر تجارتي را دارا می باشد. بازار تبریز بعد از زلزله وحشتناک سال ۱۱۹۳ هجری قمری و احداث هشت دروازه و برج و بارو بر اطراف شهر، به خاطر ارزش و اهمیت تاریخی اش در داخل قلعه یا دروازه های معروف شهر قرار گرفت. در محدوده و حاشیه بازار تبریز ، اکثر منازل و مساکن مالکان بزرگ، ثروتمندان ، بازرگانان و تجار و علمای مذهبی عالی مقام قرار داشت و این بازار در جوار دارالسلطنه و عمارت حکومتی عالی قاپو، (استانداری و بانک ملی امروزی) و مقر حکومت ولیعهدهای قاجار از امنیت کاملی برخوردار بود و وجود عمارت قدیمی و تاریخی شهربانی (قلعه بیگی سابق) در بخش جنوبی بازار بر ارزش و اهمیت مسائل امنیتی تاکید داشت و (جبه خانه) یا اسلحه خانه شهر هم در محل دارائی امروز واقع بود.

در حال حاضر بازار تبریز با ۱/۵ کیلومتر مربع وسعت و ۵۵۰۰ مغازه و تجارتخانه و فروشگاه و شعبات بانک ها در محدوده ای بین خیابان های فردوسی ، تربیت، راسته کوچه (خیابان شهید مطهری) دارائی و چای کنار و خیابان جمهوری اسلامی واقع است. غرب بازار محله راسته کوچه و خیابان استاد مطهری، شرق آن خیابان دارائی و کو ی حرمخانه، شمال اش چای کنار و محله سرخاب و جنوب اش خیابان های جمهوری اسلامی - فردوسی و تربیت می باشد(خاماچی، ۱۳۸۴: ۱۴۷-۱۵۰).

- در مورد مسائل مربوط به فضاهای بازار باید به نتایج بدست آمده از مطالعات لازم توجه کرد:

❖ بازار تبریز که در دنیا از نظر مسقف بودن و بزرگی و بهم پیوسته بودن مشهور و معروف است بخش اصلی مرکز شهر و بافت بزرگی از منطقه فرهنگی- تاریخی شهر را فرا گرفته است که در محدوده محله(چارمنار) خود فی نفسه یک محله بسیار عظیم و قابل توجه است نظیر محلات راسته کوچه، حرمخانه، سرخاب، میارمیار و سنجران و

❖ در زمان حکومت صفویان که شاه اسماعیل اول در تبریز تاجگذاری کرده، این شهر را مرکز حکومت و پایتخت دودمان صفوی در سال ۹۰۷ ه.ق قرار می دهد و امنیت کامل برقرار شده حکومت واحد و مستقلى با آئين شيعه اثنى عشرى بوجود مى آيد. بازارهای شهر تبریز از رونق تجاری زیادی برخوردار می شوند، و به تدریج در طی تحولات تاریخی، جنبه اجتماعی آنها نیز اهمیت می یابد، به طوری که بازار تبریز به حد نهائی وسعت و قدرت اقتصادی و درآمد مردم از راه کسب و کار و دادو ستد می رسد و جالب این است که در سفرنامه سیاحان اروپائی که در دوره صفویه از تبریز دیدن کرده اند چون شاردن، تاورنیه، جملی کارری، مادام دیولافوا و دیگران ، تعداد دکان های شهر در بازار و محدوده آن را نزدیک ۱۵ هزار واحد نوشته اند...

❖ در محله بازار تبریز از دوره صفویه و قاجاریه حتی قبل از آن ، تمام راه ها و گذرها و معبرها و راه ارتباطی اکثر محلات حاشیه شهر و محدوده آن به بازار ختم می شد و همگان هر روز از صبح اول وقت رو به سوی بازار داشتند ...

❖ محله بازار تبریز، خود صورت یک شهر کوچک در داخل شهر بزرگ را دارد و شامل محله

های کوچک تر و... است که بزرگترین محله در داخل آن (چارمنار) و (حرم خانه) است که

نام این مکان ها به گوش مردم جدید تبریز و غریبومی ها و مهاجرین، چندان آشنا نمی

باشد (همان؛ ۱۲۵-۱۴۶).

- بازار تبریز و فعالیت سیاسی

تمام بازارها از جمله بازار بزرگ تبریز غیر از وظیفه و بعد تجاری و اقتصادی خرد که بعد غالب هم است ابعاد فرهنگی و اجتماعی نیز دارد. شناخت صحیح بازار امکان پذیر نخواهد بود مگر اینکه در مطالعه بازار تمام ابعاد آن در نظر بگیرند.

بازار تبریز همانند سایر بازارها، بدون اینکه ساختارش اساسا سیاسی باشد همیشه در وقایع مهم جامعه ایران به خصوص از دوران صفویه به این طرف اعم از سیاسی - اجتماعی دخالت داشته است که شناخت دلایل حضور و شرکت اجتماعی همیشگی بازار دست نمی دهد مگر با توجه و بازنگری تاریخیچه بازار و نحوه برخورد آن با سیر تاریخ و حوادث تاریخی .

وضعیت جغرافیایی مملکت ، وجود حکومت های ملوک الطوائفی ، وضع نابه سامان اقتصادی ، فقدان اصول مدنی استوار و استبداد قدرت های حاکم، باعث ناپایداری حکومت ها می شد برای کمک به پایداری حکومت ها، تجار بازار که صاحبان ثروت بودند همیشه به کمک طلبیده شده و تجار بازار یا به اجبار و تحت فشار و یا به میل خود و با هدف کسب سود بیشتر در آینده به کمک مالی حکومت ها و قبایل می آمدند و آن ها را در تمرکز بخشیدن به قدرت یاری می دادند و جالب این جاست که حکومت ها پس از تثبیت قدرت خود، بازار را خطری برای موجودیت خود می دیدند و در تضعیف آن اقدام می کردند و درگیری بازار و بازاری ها با حکومت پیش می آمد و ثبات سیاسی - اقتصادی کشور به خطر می افتاد.

حکومت ها همواره سعی داشتند بازار را هر چه بیشتر تحت سیطره و قدرت خود در بیاورند و غالبا این کار از طریق وضع قوانین و مقرراتی انجام می دادند که با عرف و منافع بازار در تضاد قرار می گرفت. واقعیت این است که از سرمایه بازار و قدرت و انسجام بازاریان برای به قدرت رساندن و تثبیت حکومت ها و یا براندازی

حکومت ها استفاده شده است. در انقلاب اسلامی ایرانی ۱۳۵۷ شمسی، ماهیت سنتی - مذهبی حکومت اسلامی بعد از انقلاب، محلی همگون و هم خوان برای مشارکت مستقیم گروهی از بازاری ها را در دولت امکان پذیر ساخت و برای اولین بار در تاریخ ایران، بازار که فرهنگ خود را در دولت یافته بود مستقیما در سیاست دخالت کرد و این واقعه نقطه عطف بسیار مهمی در تاریخچه بازار است.

در حکومت پهلوی دوم - قدرت حاکم از سه مرکز مهم اجتماعی کشور به شدت وحشت داشت، بازار، دانشگاه، حوزه های علمیه - اسلامی. بنابراین همواره و پیوسته سرکوبگری بازار و بازاریان در برنامه دولت های وقت قرار داشت زیرا به خوبی می دانستند که بازار قادر است که حقانیت قدرت را تحت سوال قرار داده، حکومت را تهدید کرده و به خطر بیاندازد. مهم ترین و با ارزش ترین وقایعی که در طول دوران بعد از صفویه تا انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ قدرت بازار را مطرح کرده و آن را در تاریخ به ثبت رسانیده عبارتند از :

۱. شورش تنباکو و تحریم آن

اولین شهری که بر علیه امتیاز توتون و تنباکو انقلاب و قیام کرد شهر تبریز بود که طومارهایی علیه انحصار در بازار تبریز آماده شده و به امضاء ۴۰۰۰ نفر از همه طبقات بازار رسید، سپس بازارهای تبریز به کلی بسته شد و از ورود کارگزاران و کارکنان امتیاز انحصار تنباکو به شهرها و مزارع جلوگیری به عمل آمد، رهبری علنی جنبش اعتراض را علمای شهر به عهده گرفته و در مساجد و منابر همراه با مردم علیه امتیاز انحصار و علیه روش دولت به شدت اعتراض نموده خواستار لغو امتیاز تالبت شدند و سرانجام فتوای میرزای شیرازی در روز پنج شنبه اول جمادی الاول ۱۳۰۹ هجری قمری صادر شد و تحریم مصرف تنباکو در سراسر کشور اجرا گردید. در تبریز علمای شهر در کنار بازاریان با درجات مختلف فعالانه شرکت انقلابی داشته و به تهدیدها و تذکرات مظفرالدین میرزا ولیعهد که ساکن تبریز بود اعتنائی نکردند و سرانجام دولت ناصر الدین شاه تحت فشار شدید قاطبه مردم مخصوصا بازاریان و علما، قرارداد تالبت و رژی را لغو می نماید.....

۲. بازار و نهضت مشروطه

از بازرگانان معروف و بزرگی که هم نماینده مجلس از تبریز بودند و هم نویسندگان قانون اساسی مشروطه بودند می توان از ابراهیم بیک ، میرزا ابراهیم آقای صبا، حاج میرزا آقا روحانی زاده، حاج میرزا آقا فرش‌ی تاجر و بازرگان، حاج مهدی کوزه کنانی مالک و تاجر، میرزا محمد علی خان تربیت بازرگان و کتابفروش، کربلایی علی مسیو بازرگان و چینی ساز، ناظم التجار تبریزی بازرگان معروف که در روشن کردن افکار مردم نسبت به حکومت مشروطه فعالیت می کرد و سخنرانی زبردست بود.

۳. بازار تبریز در دوران رضاشاه (۱۳۰۴-۱۳۲۰)

نقش مهم بازار تبریز در برابر دیکتاتوری رضا شاه زمانی آشکار شد که دو تن از مجتهدان معروف تبریز یعنی آیت اله میرزا صادق آقا دینوری و آیت اله سید ابوالحسن آقا انگجی به مبارزه با حکومت پرداخته و ایستادگی تاریخی انجام دادند و سرانجام به دستور شهربانی وقت هر دو آیت اله بازداشت و به قم و تهران تبعید شدند.

۴. بازار تبریز در ماجرای یکساله آذربایجان (۱۳۲۴)

پس از خروج نیروهای اشغالگر شوروی از ایران و آذربایجان و تخلیه تبریز از قوای متجاوز، فرقه دموکرات آذربایجان در ۲۱ آذر ۱۳۲۴ رسماً قدرت را به دست گرفت و به تبعیت از آذربایجان در کردستان نیز جمهوری خودمختار روی کار آمد در این میان در سال ۱۳۲۵ شمسی حضرت آیت العظمی سید ابوالحسن آقا اصفهانی مرجع بزرگ تقلید شیعیان جهان بدرود حیات گفت که بالا فاصله پس از انتشار خبر رحلت ایشان در بازار تبریز به مدت سه روز تعطیلی عمومی اعلام شد و دسته جات عزاداری از تمام محلات شهر به عزاداری بی سابقه ای پرداختند و تصور دولت کمونیستی شوروی سابق مبنی بر اعراض مردم آذربایجان از دین اسلام و گرایش به افکار مارکسیستی به کلی بی نتیجه مانده و نقش بر آب شد و فرقه ی دموکرات آذربایجان همواره با مقاومت بازاریان تبریز در بعضی مسائل مذهبی - اعتقادی روبرو شد.

۵. بازار در نهضت ملی شدن صنعت نفت (۱۳۲۹)

دکتر مصدق با حمایت اکثریت بازاریان وارد مجلس شد، بازاریان با تعطیل کردن بازار و شرکت در تظاهرات و خرید اوراق قرضه ملی از حکومت مصدق پشتیبانی کردند. زمانی که جبهه ملی به عنوان یک گروه مخالف قوی علیه قدرت دربار شاه مبارزه می کرد بسیاری از بازاری ها از این جبهه حمایت کردند، طرفداران جبهه ملی در بازار به نسبت جوان ترها و از بین تجار متوسط بودند در حالی که بزرگان تجار اعضای اتاق های بازرگانی از مخالفین دولت مصدق بودند. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۲۲ نهضت مقاومت ملی در برابر کودتا، کمیته هایی تشکیل داد و کمیته های بازار و دانشگاه تهران مراکز عمده مقاومت در برابر کودتا بودند و چندین بار ، بازار تهران مخصوصا بازار تبریز در پشتیبانی از نهضت مقاومت ملی ایران، مغازه های خود را تعطیل کرده و زد و خورد در بازارها بین افراد فرمانداری نظامی و بازاریان انجام گرفت.

۶. بازار در بهمن ماه (۱۳۴۱)

پس از انجام اصلاحات ارضی دیکته شده از امریکا توسط شاه و تصویب برگزاری رفراندوم یا همه پرسی، به فتوا و دستور حضرت آیت اله خمینی در دوم بهمن ۱۳۴۱ رفراندوم شاه تحریم شد و بازار تبریز هم به پیروی از فرامین اما به کلی تعطیل شد و عده ای در مسجد جامع و بازار تبریز به دست نیروهای سرکوبگر به شهادت رسیدند.

۷. نقش بازار در ۲۹ بهمن (۱۳۵۶)

در روز شنبه ۲۹ بهمن ۱۳۵۶ ، بزرگترین قیام مردم تبریز بر علیه رژیم طاغوت انجام گرفت که کمر حکومت شاه را شکست. این قیام مردم که در تاریخ معاصر ایران شاید همتایی و نظیری نداشته است با تصمیم بازاریان و تعطیلی کلیه مراکز اقتصادی و تجاری به مناسبت چهلمین روز شهادت تعدادی از مردم قم، قیام تبریز شکل گرفت مردم مبارز تبریز با همکاری و همیاری بازاریان و اصناف و کسبه در چنین روزی ، روح انقلابی و قیام مردمی را به ثبوت رسانیدند ر ۲۹ بهمن ۵۶ از طرف مردم انقلابی تبریز، کلیه مراکز فساد و فحشا و قمار ، سینماها، بانک های وابسته با رژیم ، مراکز باصطلاح فرهنگی ایران و امریکا و ایران و انگلیس ، دفاتر حزب

رستاخیز، و تمام مناطق مهم و حساس تبریز به آتش کشیده شد و عملاً امور شهر در چنین روزی در دست مردم قهرمان و انقلابی تبریز بود.

۸. نقش بازار در انقلاب اسلامی (۲۲ بهمن ۱۳۵۷)

بنا به فرمان امام در پاریس ، از شهریور ماه سال ۱۳۵۷ اعتصابات سراسری در کشور آغاز شد و اولین اعتصابات از بازار تبریز شروع شد ، در نیمه دوم شهریور ماه ۱۳۵۷، اصناف و کسبه و بازرگانان با تعطیلی کلیه مراکز اقتصادی و تجاری به انقلابیون پیوستند. آنگاه به دنبال اعتصاب بازاریان ، اعتصاب دانشگاه ها، مدارس و مراکز فرهنگی شرکت ملی نفت ایران و کارگران جنوب ، کارمندان ادارات و نیروهای مسلح نیز آغاز شد، و مبارزه مردم سرانجام به نتیجه رسید و رژیم شاهنشاهی پس از ۲۵۰۰ سال سقوط کرد و حکومت اسلامی جایگزین آن شد (همان؛ ۱۴۰-۱۴۶).

نتیجه گیری:

با توجه به تغییرات و تحولاتی که در زمینه ی شهری در ایران رخ داده اینکه بخواهیم فضاهای شهری مهم مانند بازار را بررسی کنیم و آن را در پیوند و مسیر رشد همزمان با شهر قرار دهیم اندکی دشوار می نماید اما به دلیل انسجام این پیوند و رشد منظم تاریخی- زمانی و بدون گسستگی شدید هنوز هم می توان، آن را مطالعه نمود و این را از ویژگی های منحصر به فرد فضاهای شهری ایران دانست. که تبریز از جمله شهرهایی است که می توان به آن اشاره نمود و بازار آن؛ که در مرکز شهر واقع شده و تقریبا در طول تاریخ تغییرات، تخریب ها و جابه جایی های زیادی را با وجود رخدادهای انسانی و طبیعی؛ از نظر فضای شهری نمی توان در آن مشاهده نمود.

منابع:

- ❖ خاماچی، بهروز، ۱۳۸۴، محلات و مشاهیر فرهنگی تاریخی (منطقه ۸ شهرداری تبریز)، تبریز: ستوده
- ❖ خاماچی، بهروز، ۱۳۸۶، شهر من تبریز، تبریز: ندای شمس
- ❖ سید آقا عون اللهی، ۱۳۸۷، تاریخ پانصد ساله ی تبریز، از آغاز دوره مغولان تا پایان دوره صفویان، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر
- ❖ عمرانی، بهروز و حسین اسمعیلی سنگری، ۱۳۸۴، بافت تاریخی شهر تبریز، تبریز: سمیرا
- ❖ www.anthropology.ir
- ❖ www.wikipedia.org